

ІСЛАМ У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ ТУРЕЧЧИНИ

Подано комплексний аналіз особливостей турецького секуляризму та специфіки впливу ісламу на суспільно-політичні процеси у сучасній Туреччині. Представлено класифікацію основних різновидів турецького ісламу, вивчено їх особливості і галузі взаємодії. Визначено поняття „державний іслам”, „політичний іслам” та „громадянський іслам” з урахуванням турецької специфіки.

Ключові слова: Турецька Республіка, іслам, секуляризм/лаїцизм, світська держава, державний іслам, політичний іслам, громадянський іслам.

Шаленная Н. Н.

ИСЛАМ В СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ ТУРЦИИ

Анализируются особенности турецкого секуляризма и специфика влияния ислама на социально-политические процессы в современной Турции. Представлено классификацию основных разновидностей турецкого ислама, показаны их особенности и сферы взаимодействия. Дано определение понятиям „государственный ислам”, „политический ислам”, „общественный ислам” с учетом турецкой специфики

Ключевые слова: Турецкая Республика, ислам, секуляризм/лаицизм, светское государство, государственный ислам, политический ислам, общественный ислам.

Shalenna N.

ISLAM IN SOCIAL AND POLITICAL LIFE OF TURKEY

Peculiarities of Turkish secularism and influence of Islam on social and political processes in modern Turkey are analyzed. Classification of main types of the Turkish Islam is suggested, peculiarities of these types are revealed and the spheres of their interaction are determined. According to the Turkish context the terms „state Islam”, „political Islam” and „civil Islam” are defined/

Key words: Turkish Republic, Islam, secularism/laicism, secular state, state Islam, political Islam, civil Islam

Упродовж багатьох століть Туреччина відігравала роль одного з найбільш впливових центрів мусульманського світу. Іслам пронизував фактично всі сфери громадського і особистого життя підданих Османської імперії. Водночас не доводиться так однозначно стверджувати щодо ролі ісламу в османській правовій і політичній системах, що завжди мали особливі характеристики. Історична й законодавча спадщина відрізняє Туреччину від класичних традиційно ісламських суспільств – її минуле пов’язане із синтезом ісламу та західної політичної думки. На думку радянського академіка Василя Бартольда

елементи світського правління виявлялися вже у перші століття існування Османської держави [1]. Вплив Західної Європи так чи інакше позначався на самому розумінні та інтерпретації релігії.

Сьогодні Туреччина має статус світської держави, що офіційно закріплено у Конституції 1982 р.: „Турецька Республіка є демократичною, світською і соціальною державою, заснованою на нормах права” [2]. При цьому встановлюється, що це положення не може бути переглянуто чи скасовано. У преамбулі Конституції наголошується на тому, що „відповідно до принципів світської держави на державні справи і політику ніяким чином не повинні впливати священні релігійні почуття” [2].

98 відсотків майже 75-мільйонного [3] населення сучасної Туреччини складають

мусульмани. Приблизно три чверті з них – суніти; шиїтська громада нараховує понад 300 тисяч осіб. Водночас десь від 15 до 20 мільйонів турків так само, як і шиїти, ведуть свою генеалогічну лінію від Алі і називають себе „Алеві-Алавіс” (алавітами) [4, с.30]. З огляду на особливості ісламу, не дивно, що домінуюча релігія і далі відіграє значну роль у суспільно-політичному житті Турецької Республіки. Досить лише згадати, що сьогодні, вперше за історію Турецької Республіки, практично всі ключові пости у державі займають лідери поміркованої ісламської Партії справедливості і розвитку (ПСР).

Незважаючи на світський характер держави, слід констатувати, що єдиного узгодженого і чіткого підходу до державно-релігійних відносин і досі немає у Туреччині. Турецький дослідник Ісхан Йилмаз пояснює це тим, що „різноманітні інтереси, впливові угруповання, еліта і певні сегменти держави дотримуються власного порядку денного, бачення та ідей щодо ролі ісламу у суспільстві, якщо не у політиці” [5]. При цьому дослідник стверджує, що трактування ролі ісламу самою державою час від часу змінюється залежно від геополітичних і соціально-економічних умов, які є визначальними у той чи інший період. Російський науковець Леонід Сюзіянєн наполягає на тому, що впродовж останніх років суперечки щодо меж між релігією, політикою і державою у Туреччині набули особливо гострого характеру [6]. Про це свідчать ряд політичних криз у державі, численні судові процеси у самій Туреччині, а також неодноразові звернення турецьких громадян до міжнародних судових інстанцій.

Дослідженню специфіки турецького ісламу присвячено чимало наукових праць як вітчизняних (П. Варбанець, М. Воротнюк, ін.), так і іноземних (В. Бартольд, В. Єгоров, І. Йилмаз, М. Кіреєв, Л. Сюзіянєн, А. Юклєн, ін.) учених. Значну увагу у дослідженнях цих науковців присвячено аналізу впливу ісламу на суспільно-політичні процеси у Туреччині, а також на її зовнішньополітичну діяльність.

Під впливом модернізаційних процесів у державі сформувалося кілька різновидів ісламу. І. Йилмаз виокремлює офіційний або „Лозаннський іслам” і неофіційний, до якого відносить політичний іслам і громадянський („анатолійський”) іслам [5]. Не достатньо висвітленими, на думку автора, на даному етапі залишаються конкретні особливості окремих різновидів ісламу у Туреччині, як і

не подається дефініція термінів, що використовуються для їхнього позначення. Таким чином, *метою* статті є визначення понять, а також виокремлення особливостей різних форм турецького ісламу та їхнього впливу на суспільно-політичні процеси у сучасній Туреччині.

Туреччина стала першою державою у мусульманському світі, де було втілено в життя проект тотальної вестернізації, або „проект модерніти”, який український політолог Павло Варбанець визначає як „лаїцистську модель модернізації” [7, с. 9]. Лаїцизм інтерпретується дослідником як „політична ідеологія, застосовувана на ісламському Сході з метою виключення можливості захоплення політичної влади ісламістськими силами, що передбачає: 1) відокремлення церкви від держави, обмеження діяльності інститутів ісламу лише справами культу; 2) домінування в державі політичної сфери над релігійною; 3) поступову трансформацію суспільної свідомості, в якій місце віри згодом має зайняти раціоналізм; 4) забезпечення свободи всіх віросповідань” [7, с. 6].

Концепція турецького лаїцизму видається дуже нетиповою, з огляду на саму сутність секуляризму, що передбачає якщо не чітке розмежування державної та релігійної сфер, то певну їх автономію (оскільки зв'язки на деяких рівнях все-таки зберігаються). Турецький досвід можна з певністю означити як унікальний з огляду на ряд характеристик.

Релігію у Туреччині фактично взято під контроль держави. Здійснюючи реформи, кемалісти дуже часто наголошували на тому, що вплив релігії слід звести до індивідуального рівня. Тим не менше, з часом державне керівництво перетворило іслам на свого „помічника”. Теоретичним обґрунтуванням таких дій можуть слугувати тези французького соціолога Еміля Дюркгайма про суспільну роль релігії як об'єднувальної основи [8, с. 95]. Синтез націоналізму та ісламу міг посприяти об'єднанню і зміцненню турецького народу. Саме тому основним завданням Управління у справах релігії (Діянету), інституції, створеної ще у 1923 р. і конституційно оформленої 1982 р., стало здійснення контролю над мечетями, освітніми закладами і формування „державного ісламу” відповідно до цілей і завдань турецької світської національної держави. Як це не парадоксально, але власне іслам використовувався у світській Турецькій Республіці як

інструмент пришвидшення модернізації та реформ. Як стверджує І. Йилмаз, турецьке державне керівництво „перейняло роль „світського муджтахіда (тлумача релігійних законів)” і стало трактувати іслам відповідно до своїх ідеологічних переконань” [5]. Саме результат офіційних секуляристських іджтихадів дослідник називає „Лозаннським ісламом”, що „і є державним, тобто офіційним видом ісламу у Туреччині” [5].

Турецький державний іслам, таким чином, можна визначити, як різновид ісламу у Турецькій Республіці, представлений системою державних інституцій, призначенням яких є регулювання і контроль діяльності релігійних установ відповідно до принципів і цілей світської держави. Отже, державної (офіційної) релігії у Туреччині немає і бути не може з огляду на її секулярний статус, однак державний іслам де факто існує.

Політичний іслам – явище відносно нове у Туреччині (1960-70-х рр.), і також досить унікальне. Виникло воно у результаті політики радикальної секуляризації, через гострий конфлікт між кемалістами та ісламістами щодо різного бачення шляхів майбутнього розвитку держави.

На думку П. Варбанця, доцільно виділити два основні підходи щодо політичного ісламу в Туреччині [9, с. 35-39].

Перший представлений ісламістським рухом „Мілли гьорюш”, на основі якого виникло ряд ісламістських партій: Національного порядку, Національного порятунку, Добробуту, Щастя. У основі їхньої діяльності лежить теза про те, що „ісламський Схід і християнський Захід – протилежні цивілізаційні формації”, а ісламізм як явище, є продовженням міжцивілізаційного конфлікту і ставить за кінцеву мету запровадження шаріату та ліквідацію світських принципів державної будови;

Другий підхід базується на переконанні, „що внаслідок модернізації і впливу західної цивілізації ісламське суспільство, як і суспільство в цілому, стане ліберальним”. Прихильниками другого підходу є помірковані секуляристи та ісламські реформатори. До останніх можна віднести владну сьогодні у Туреччині ПСР, лідери якої декларують прагнення до „будови ісламського суспільства, а не ісламської держави”, і не мають на меті конституційну та правову десекуляризацію Туреччини.

Політичний іслам у Туреччині пройшов значну трансформацію у бік лібералізації впродовж останніх десятиліть. Якщо до 1998

року турецькі ісламісти різко заперечували світську форму правління, то з початку ХХІ ст. вбачають у подальшому процесі демократизації розширення свободи для ісламу. Конфронтація між державним апаратом і армією, з одного боку, та ісламською ліберальною партією ПСР – з іншого базується сьогодні на основі різного трактування секуляризму: у першому випадку йдеться про верховенство держави над релігією і необхідність її контролю, у другому – наголошується на автономії релігійної та державної сфер [10, с. 61].

У результаті проведеного аналізу можна констатувати, що турецький політичний іслам на сучасному етапі – це форма використання ісламської риторики політичними партіями та угрупованнями з метою розширення прав мусульман і свободи самого ісламу у Туреччині, тобто, фактично, ісламізації на індивідуальному та суспільному рівнях.

Громадянський іслам був заборонений у часи кемалістських перетворень, що вилилося у припиненні діяльності ісламських орденів і шейхів. Однак і сьогодні цей різновид турецького ісламу відіграє неабияку роль у житті турецького суспільства, сприяючи його консолідації і трансформуючи у громадянське суспільство. Деякі ісламські ордени створили ряд громадських, соціальних фондів, легально контролюють мечеті, релігійні школи, володіють нерухомістю, друкарнями, тощо.

Ордени суфіїв, зокрема групи Накшбанді і Нурджу, сприяли створенню досить широкої мережі як у Туреччині, так і поза її межами, що охоплювала бізнесові структури, засоби масової інформації, освітні інституції та служби соціального захисту. Ці угруповання активно задіяні у суспільно-політичне життя держави.

Особливою популярністю користується рух Фетхуллаха Гюлена, що являє собою впливове угруповання релігійного та соціального характеру. Ця організація намагається лавіювати між якими ісламістами та радикальними секуляристами: заявляючи про підтримку світських принципів та євроінтеграційного курсу у зовнішній політиці Туреччини, її прихильники і послідовники водночас наголошують на необхідності консолідації турецького суспільства на основі ісламських цінностей.

Відповідно до філософії Ф. Гюлена, іслам і світський характер держави цілком сумісні [11]. Ф. Гюлен різко критикує інструменталізацію релігії у політиці, однак не допускає

відокремлення ісламу від життя суспільства. У своїх працях Ф. Гюлен говорить про „турецький іслам”, що у силу свого історичного розвитку та специфіки трактування відзначається „особливою широтою, глибиною, терпимістю і охопленістю” (цит. за: [5]). Саме тому у Туреччині історично і культурно склалися сприятливі умови для розвитку демократії, що передбачає культурний та релігійний плюралізм. Іслам, за Ф. Гюленом, є сукупністю поглядів і практик, що покликані сприяти еволюції справедливого і морального суспільства [12].

Тим не менше, думки самих турків з приводу руху Гюлена дуже різняться. Одні вважають його лідером політичного ісламу, кінцевою метою якого є підрив світських принципів Турецької Республіки, інші ж сприймають як релігійного наставника, ісламського модерніста, що пропагує модернізований ліберальний іслам. Радикальні ісламісти взагалі схильні до думки, що Ф. Гюлен – „агент американських спецслужб” і кінцевою метою його діяльності є руйнування Туреччини з середини через її європеїзацію. Безсумнівно одне: рух Ф. Гюлена є впливовою, достатньо фінансованою організованою структурою, що контролює школи, університети, банки, громадські організації і телебачення не лише у Туреччині, а й за кордоном, а це означає, що це ісламське угруповання безпосередньо впливає на формування громадської думки. Більше того, за твердженням І. Йилмаза, рух Гюлена чинить вплив і на ісламістських діячів та урядовців, представників ПСР [13, с. 247]. Водночас Ф. Гюлен постійно підкреслює аполітичний характер угруповання, акцентуючи на просвітницькій місії своєї діяльності.

Отже, дослідники (І. Йилмаз, М. Кіреєв, Л. Сюккіяйнен, А. Юклеєн, ін.) констатують існування явища „громадянського ісламу” (Civil Islam) у Туреччині, що можна трактувати як діяльність громадських організацій ісламського характеру, спрямовану на суспільство та окремих індивідів з метою формування та закріплення у них релігійних установок і переконань. Цікавим є те, що провідники громадянського ісламу представляють концепцію „турецького ісламу”, який цілком відповідає принципам світської демократичної Туреччини й не є антагоністичним до Заходу, і займаються просвітництвом такого ісламу. При цьому слід мати на увазі, що справжні цілі цих заходів можуть не завжди відповідати проголошеним.

Як видно з проведеного аналізу, не слід сприймати іслам у Туреччині як явище однорідне, а радше як множину форм, що часто суперечать одна одній. У результаті багаторічної секуляризації іслам не відокремлено від політики, а перетворено, з одного боку, на об’єкт державного регулювання та контролю, з іншого – на інструмент консолідації турецького народу. Показово, що офіційне закріплення державного і активний прояв політичного ісламу у Туреччині практично збігаються у часі (80-ті роки ХХ ст.), коли у світі спостерігаються загальні тенденції посилення ісламського чинника. Реалізація доктрини „турецько-ісламського синтезу” спричинила не лише до фіксації статусу релігійних державних установ на конституційному рівні, а й викликала активізацію діяльності ісламістських організацій різного характеру. Деякі з них, адаптувавшись до політичних реалій після 1998 р. дещо трансформували свої погляди щодо державної будови та ролі релігії у ній, а тому перетворилися на вагомий фактор впливу на громадську думку і політичний процес загалом. Такі турецькі неурядові угруповання ісламського толку, діючи через освітні, інформаційні та просвітницькі інституції, і склали громадянський іслам.

Водночас дослідження сучасних процесів у Туреччині дозволяють констатувати, що державний, політичний і громадянський іслами сьогодні тісно переплітаються: владна ПСР, що виникла на основі забороненої ісламістської Партії Рефах, фактично на даному етапі представляє державний іслам. З іншого боку, очевидно і послідовною є підтримка Ф. Гюленом діяльності ПСР. Все це може свідчити на користь явної консолідації проісламських сил у Туреччині та поступового повернення ісламу (хоч і лібералізованого) у політику Турецької Республіки. Такі процеси, зважаючи на значне скорочення впливу військових, з часом (залежно від геополітичних реалій) можуть призвести до значних трансформацій у державній будові Туреччини.

Якщо говорити про політику інтеграції Турецької Республіки до ЄС, можна з певністю стверджувати, що сьогодні представники як державного, так і політичного, та громадянського ісламів єдині у сприянні реалізації такого курсу. Однак, якщо метою секуляристів є подальша модернізація та вестернізація Туреччини, що ніяк не передбачає її ісламізації, то цілі

громадянського і політичного ісламу сьогодні у Турецькій Республіці практично однакові: у процесі реалізації євроінтеграційного курсу розширити простір для ісламу у світській державі, і відповідно, збільшити свободу своєї діяльності. Слід зауважити, що поки достеменно невідомо, до чого може призвести така „свобода”, і як вона позначиться на євроінтеграційних процесах загалом після ймовірного вступу Туреччини до ЄС. А це складає науковий інтерес для подальших наукових досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бартольд В. Культура мусульманства [Електронний ресурс] / В. В. Бартольд. – М. : Наука, 1966. – (Сочинения в 9 томах, т. VI) (Главная редакция восточной литературы). – Режим доступу: http://krotov.info/libr_min/b/bartold.html.
2. Constitution of Turkish Republic, 1982 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.hri.org/docs/turkey/>
3. Press Release: Address Based Population Registration System Results of 2011. Turkish Statistical Institute (TurkStat) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.turkstat.gov.tr>.
4. Ніязі О. Релігія в Туреччині [Електронний ресурс] / О. Ніязі // Людина і світ. – 2002. – № 1. – С. 30-34. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/library/periodicals/lis/lis_2002/lis_02_01/34237/
5. Ыылмаз И. Государство, право, гражданское общество и ислам в современной Турции [Електронний ресурс] / И. Ыылмаз. – Режим доступу: <http://ru.fgulen.com/content/view/2205/16/>
6. Сюкияйнен Л. Религия, право и исламская мысль в Современной Турции [Електронний ресурс] / Л. Сюкияйнен. – Режим доступу: <http://ru.fgulen.com/content/view/2268/18/>
7. Варбанець П. Роль лаїцизму у процесі модернізації традиційних суспільств ісламського Сходу. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук: спец. 23.00.04 „Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку” / П. А. Варбанець. – Київ, 2004. – 17 с.
8. Durkheim E. Concerning the Definition of Religious Phenomena / Durkheim on religion: a selection of readings with bibliographies, V.1. [Електронний ресурс]. – W.S.F. Pickering, Editorial Matter and Selection, 1975. – P. 74-98. – Режим доступу: <http://books.google.com.ua/books?id=8dQ9AAAAIAAJ&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false>
9. Варбанець П. Політичний іслам в Туреччині: між фантомом і реальністю / П. Варбанець // Людина і політика. – 2003. – №4. – С.35-39.
10. The European Union, Turkey and Islam. Report prepared by an internal project group of the Netherlands Scientific Council for Government Policy (WRR) comprising researchers Asbeek Brusse W., I. J. Schoonenboom. – Amsterdam University Press, Amsterdam, 2004. – 80 p.
11. Оздальга Э. Роль движения Фетхуллага Гюлена в процессе цивилизации [Електронний ресурс] / Э. Оздальга. – Режим доступу: <http://ru.fgulen.com/content/view/2207/16/>
12. Темиргалиев С. Фетхуллаг Гюлен: „Я всем сердцем верю...” (Интервью Фетхуллага Гюлена газете „Казахстанская правда” от 15 сентября, 2006 г.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ru.fgulen.com/content/view/2201/6/>
13. Yilmaz I. Beyond Post-Islamism: Transformation of Turkish Islamism Toward ‘Civil Islam’ and Its Potential Influence in the Muslim World [Електронний ресурс] // European Journal of Economic and Political Studies. – № 4 (1). – 2011. – P. 245-280. – Режим доступу: <http://ejeps.fatih.edu.tr/docs/articles/123.pdf>